

УДК 374.1

Дубасенюк О.А.,
докт. пед. наук, професор,
Житомирський державний університет імені Івана Франка

ПЕРЕДУМОВИ РОЗВИТКУ АНДРАГОГІКИ ЯК ЧИННИКА ОСОБИСТІСНОГО ТА ПРОФЕСІЙНОГО ЗРОСТАННЯ ДОРΟΣЛОГО

У статті аналізуються історичні, соціально-економічні, культурологічні, едукологічні та особистісні передумови розвитку андрагогіки – освіти дорослих. Розглядаються різні підходи до тлумачення поняття "андрагогіка", увага акцентується на основоположній роботі М. Ноулза та П. Джарвіса щодо провідних концептуальних положень та принципів андрагогіки. На цій основі формулюються сучасні андрагогічні принципи навчання, які складають фундамент теорії навчання дорослих.

В статті аналізуються історичні, соціально-економічні, культурологічні, едукологічні та особистісні передумови розвитку андрагогіки – освіти дорослих. Розглядаються різні підходи до тлумачення поняття "андрагогіка", увага акцентується на основоположній роботі М. Ноулза та П. Джарвіса щодо провідних концептуальних положень та принципів андрагогіки. На цій основі формулюються сучасні андрагогічні принципи навчання, які складають фундамент теорії навчання дорослих.

This article analyzes the historical, socio-economic, cultural, personal and education conditions of andragogics – the adult education. The different approaches to the interpretation of the term "andragogics" focuses on the fundamental work of M. Knowles and P. Jarvis as to the conceptual provisions and principles of andragogics. On this basis, the modern andragogical learning principles that are the foundation of the theory of adult learning are formulated.

Національною стратегією розвитку освіти на наступне десятиріччя передбачено: підвищення доступності якісної, конкурентоспроможної освіти для громадян України відповідно до вимог інноваційного сталого розвитку суспільства, економіки, кожного громадянина; забезпечення особистісного розвитку людини згідно з її індивідуальними задатками, здібностями, потребами на основі навчання впродовж життя. У зв'язку з цим виникнення андрагогіки як самостійної науки про навчання дорослих було, на думку, С.І. Змеєва, обумовлене цілим рядом причин різного характеру: соціально-економічного, культурологічного, едукологічного, сциєнтистського, особистісного. Проблеми соціально-економічного розвитку гостро поставили питання про необхідність навчання не лише дітей і молоді, але і дорослих людей. На думку вченого, рівень соціально-економічного розвитку провідних країн світу дозволив забезпечити таке навчання фінансовими і матеріально-технічними засобами [2]. Уся сфера освіти в другій половині ХХ століття стала істотно видозмінюватися. Виникли концепції вільного ("відкритого") навчання і безперервної освіти.

Мета статті: проаналізувати розвиток андрагогіки у контексті історичних, соціально-економічних, культурологічних, едукологічних та особистісних передумов.

В останні десятиліття зріс інтерес до андрагогіки, що свідчить про підвищення в суспільстві як потреби, так і можливості безперервного підвищення кваліфікації,

перенавчання або навіть зміни професії для працюючих громадян, а також можливостей і потреб навчання і перенавчання дорослих, ураховуючи зростаючі культурні запити, усвідомлення потреби в посиленому навчанні й пізнанні нового як складової здорового способу життя і т. ін. Це призвело до відкриття курсів/факультетів із навчання не лише дорослих працюючих громадян, але і пенсіонерів.

Головним завданням на сьогодні, за висловом одного з видатних теоретиків і практиків освіти дорослих американського ученого М. Ноулза, стало "виробництво компетентних людей – таких людей, які були б здатні застосовувати свої знання в умовах, що змінюються, й основна компетенція яких полягала б в умінні включитися у постійне самонавчання впродовж усього свого життя" [7, с. 13].

Звернемося до тлумачення поняття андрагогіки. Існують різні точки зору з цього питання. Наприклад, у Російському педагогічному енциклопедичному словнику андрагогіка розглядається як: "Одна з назв галузі педагогічної науки, що охоплює теоретичні й практичні проблеми освіти, навчання і виховання дорослих" [9]. Разом із терміном андрагогіка в спеціальній літературі використовуються терміни "педагогіка дорослих", "теорія освіти дорослих" та ін. Таке тлумачення терміну викликало бурхливу дискусію в освітньому середовищі. Так відомий філософ і педагог Герbart виступав "проти самої ідеї вивчення і розвитку освіти дорослих як специфічного предмету" [8, с. 5] У першій половині XIX століття освіта дорослих ще не набула широких масштабів, і термін не набув поширення [2, с. 91]. Лише у 20-і роки цього періоду освіта дорослих стає сферою теоретизування, наприклад, у Німеччині. Термін "андрагогіка" тепер описує сукупність роздумів про те, чому, для чого і як викладати дорослим [13]. Сьогодні в Європі існує в основному три тлумачення терміну.

По-перше, в багатьох країнах росте сприйняття андрагогіки як наукового підходу до процесу навчання дорослих. У цьому значенні андрагогіка – це наука розуміння (теорія) і підтримки (практика) освіти дорослих упродовж усього життя. По-друге, головним чином у США, андрагогікою, в контексті ідей Малколма Ноулза, називають специфічний теоретичний і практичний підхід, заснований на гуманістичній концепції дистанційної освіти студентів і викладачів-фасилітаторів процесу навчання. По-третє, спостерігається розкид в інтерпретації андрагогіки від "практики навчання дорослих", "бажаних цінностей", "специфічних методів викладання" до "академічної дисципліни" і "протилежності дитячій педагогіці".

У Росії поняття "андрагогіка" з'явилося в результаті запозичення з концепції андрагогіки М.Ш. Ноулза. Вивчення досліджень у цьому напрямі [4, с. 11] свідчить про те, що багато російських учених розглядають її як самостійну науку і наукову дисципліну. У різних роботах дослідники визначають андрагогіку як область наукового знання і як галузь педагогічної науки, як сферу соціального й одночасно гуманітарного знання. Андрагогіка розглядається з різних сторін: як напрям у системі наук про освіту, навчальна дисципліна, наука про освіту дорослих. Так, наприклад, Б.М. Бім-Бад і С.М. Гавров визначають цю сукупність, доповнюючи її екскурсами з історії західної педагогічної думки [1, с. 152]. Така відмінність у позиціях свідчить про необхідність подальшого вивчення і розвитку андрагогіки.

В Україні також існує великий інтерес до проблем андрагогіки. Створено Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН, у якому функціонує відділ андрагогіки. Відділ займається дослідженням різних аспектів цієї проблеми, зокрема досліджуються особливості розвитку вітчизняної освіти дорослих (Н.Г. Ничкало,

Л.Б. Лукьянова, Л.Е. Сігасва, О.А. Жижко, О.І. Щербак та ін.). Створено науковий журнал "Освіта дорослих", проводяться всеукраїнські конференції, круглі столи з актуальних проблем андрагогіки, тижні освіти дорослих тощо [6, с. 11]. В Україні за ступенем організованості, відповідно до прийнятої ЮНЕСКО термінології, виділяють три основних типи освіти дорослих: формальна освіта (представлена традиційними системами освіти, здійснюється в освітніх установах за навчальними планами та програмами, що відповідають державним стандартам та визначеним вимогам до рівня підготовки випускника навчального закладу), неформальна освіта (вся культосвітня робота з дорослими, здійснювана відповідно до інтересів і потреб різних категорій дорослих людей; вона не завершується отриманням диплома), інформальна освіта (набуття знань дорослими людьми в процесі власної трудової діяльності, спілкування через засоби масової інформації. Вона являє нагромадження різноманітних знань шляхом набуття життєвого досвіду; це аматорська освіта з метою задоволення особистості; вона ніколи не завершується і не має дипломів). За способом організації освіта дорослих розподіляється на інституційну, групову та самостійну. Кожен вид має свої особливості [11, с.38-39].

Проаналізуємо деякі підходи до розвитку андрагогіки за рубежом. Звернемося до робіт Пітера Джарвіса, відомого англійського фахівця з освіти дорослих, який стверджує, що М.Ш. Ноулза можна вважати "батьком андрагогіки", хоча насправді не він винайшов цей термін, але він, головним чином, "поніс відповідальність" за його популяризацію в США і в Західній Європі [12, с. 125]. Дійсно, як продовжує Пітер Джарвіс, термін походить від грецького слова "aner", що означає "чоловік, людина", і він був уперше використаний в освітньому контексті Європи ХІХ ст. Проте саме ім'я М.Ш. Ноулза найчастіше пов'язують з цим поняттям, яке він спочатку визначив, як "мистецтво і наука допомоги дорослим навчатися" [13, с. 125]. Як відмічають Е.Ф. Холтон і Р.А. Суонсон, на початку 1970 рр., коли андрагогіка і концепція про те, що дорослі й діти вчать по-різному, була вперше представлена в Сполучених Штатах Малколмом Ноулзом, ця ідея стала новим відкриттям, надихнула безліч наступних досліджень і розпалала суперечки [14].

Із самого початку відбувалися дискусії про те, чим насправді являється андрагогіка. Досліджуване поняття описували як: 1) "набір припущень" (1986 р.); 2) "теорію" (1989 р.); 3) "набір вказівок" (1993 р.); 4) "філософію" (1993 р.). Нерівноцінність різних позицій свідчить про складнощі самої природи такої області, як "освіта дорослих". Але незважаючи на різноманітні тлумачення андрагогіки, вона є "чесною спробою зосередитися на учневі. У цьому сенсі, андрагогіка дійсно представляє альтернативу тій перспективі, в центрі якої знаходиться методика розробки навчання (Д. Фер і Б. Гербер, 1988 р.) [13, с. 2]. П. Джарвіс у своїй основній праці "Дорослий вчиться: Покинутий вид" (1978 р.) розрізняє та аналізує способи, представлені Ноулзом: за допомогою яких вчать дорослі й діти. Він виділив чотири основні положення, які відрізняють андрагогіку від педагогіки. Це:

– зміна в уявленні про себе ("Я-концепція"): дорослим необхідно бути такими, що більш "самонаправляються";

– досвід: зрілі люди накопичують досвід, який стає надзвичайно багатим джерелом навчання;

– готовність учитися: дорослі хочуть вчитися у тих проблемних областях, з якими вони стикаються і які вони вважають такими, що "відносяться до справи", або релевантними;

– орієнтація на самонавчання: малоюмовірно, що дорослі, які орієнтуються на

проблему, будуть орієнтуватися на предмет [13, с. 126].

Пізніше, у 1984 р., М. Ноулз додав п'яте положення – "мотивацію навчатися", а у своїй автобіографічній книзі в 1989 р. ще одне, шосте, положення – "потреба знати".

Усе це свідчить про те, що кожне з виділених положень М. Ноулзом відкриті до обговорення [5].

М. Ноулз, як відомо, акцентує увагу на самості, або "Я", і це те, з чим педагоги дорослих погодяться [7]. У той же час Нокс у 1977 р. відмітив, що особистість розвивається протягом усього життя, і що багато аспектів цього розвитку можуть бути пов'язані з фізичним віком. Але, як впливає з дискусії про вчення як про екзистенціальний феномен, зосереджуватися тільки на "самості" – це занадто вузько. Сам П. Джарвіс вважає, що акцент слід було б робити на цілісній особистості.

Інші учені, такі як Д. Ризман у 1950 р., підкреслювали, що деякі дорослі "спрямовані на інших" ('other – directed'), тому, опиняючись у навчальній ситуації, вони прагнуть "покластися" на викладача. Хоча одна з функцій педагога дорослих, – це отримання деякої незалежності учнів, і це може бути дуже важким кроком. Так М. Ноулз стверджував, що дорослі мають великий запас досвіду, який може мати особливе значення як багатий ресурс майбутнього вчення. На думку П. Джарвіса, діти і підлітки також мають деякий досвід, який може ними використовуватися як ресурс їх навчання. І не лише дорослі вчать на своїх проблемах. П. Джарвіс також відмічає, що Ноулз відчував певні утруднення, розмежувавши андрагогіку і педагогіку. Більше того, трактування Ноулзом поняття "досвід", як вважає Джарвіс, досить схематичне, і все-таки саме досвід був фокусом у його теорії "досвідного навчання" (experiential learning) [5].

П. Джарвіс розглядає і сильні сторони формулювання М. Ноулза. На його думку, К. Дэй і Х.К. Баскетт виявили одну з них, припустивши, що андрагогіка – це освітній світогляд, який вочевидь є гуманістичним і ліберальним та відповідає часто висловлюваним переконанням серед педагогів дорослих. Андрагогіка зосередилася на тих, хто навчається, що "самоскерувалося", й акцентувала місце "Я" у навчальному процесі, це в обох випадках дуже важливо для теорії вчення. Проте одним із пунктів, що викликають занепокоєння з приводу цього терміну, як пише Джарвіс, є те, що внаслідок своєї величезної популярності в США і Західній Європі в 1980 рр. термін "андрагогіка" все ще некритично приймається в інших країнах, наприклад, у країнах Східної Європи, що виникають на початку XXI ст.

Як вказує Джарвіс, це поняття з'явилося в той період історії XX ст., яке Л.К. Мартін в 1981 р. охарактеризував як романтичний, коли була підкреслена цінність особистості, а межі громадських інститутів виявилися слабкими. Ці межі вилилися в зростаючу увагу до інтегрованих підходів до академічного дослідження і широкого визнання ідеологічного сприйняття прогресивної освіти [12].

Популярність поняття "андрагогіка" в 1980 рр. була обумовлена тим, що освіті дорослих знадобився символ, оскільки воно було відокремлене від шкільної освіти і, можливо, тому воно виконує ту ж функцію нині в інших частинах світу [12, с. 129-130].

Акцент Ноулза на "самоскерованості" учнів мав своїм результатом книгу про освітні контракти, видану в 1986 р. Освітній контракт, за визначенням Ноулза, – це контракт, що укладається між викладачем і студентом для того, щоб студент виконав специфічне завдання до певного часу. Під час консультації, яка передує контракту,

може відбутися бесіда про те, як слід виконувати завдання, у яких фахівців слід консультиватися, в якому вигляді потрібно представити завдання, а також який стандарт має бути досягнутий.

Цей метод викладання і навчання завоював величезну популярність у деяких секторах освіти дорослих. Освітній контракт стимулює автономність студентів. Він менш затратний за часом для викладача. З іншого боку, в освітньому контракті увага приділяється правильності виконання, а не правильності академічного знання. Крім того, контракт може реалізовуватися дуже зручними способами.

Таким чином, андрагогіка, за словами Джарвіса, стала теорією, яка "переросла особливий період". Ноулз виявив певні цінності, такі, як особиста автономія, які мають у подальшому розвиватися. Проте далі педагог-андрагог став менеджером і розробником освітнього процесу, а освітній контракт – угодою між керівником і керованим про те, як повинне було здійснюватися навчання.

Робота Ноулза залишається популярною, незважаючи на всі її недоліки, і однією з головних причин цього є, можливо, те, що вона відображає популярні ідеологічні течії [12, с. 130]. Продовжуючи аналізувати досвід Ноулза вже як теоретика викладання дорослим, Джарвіс пише, що, фактично, Ноулз створив підручник, у якому він обговорює і навчання, і викладання дорослим, точно визначаючи принципи викладання відповідно до умов вчення [12, с. 214]. Він наочно показує, що розглядає викладання як процес розробки освітніх дій і управління ними. Його принципи виражають процес викладання і відображають такі функції викладача. Викладачі:

- пред'являють учням нові можливості для самореалізації;
 - допомагають учням прояснити свої очікування;
 - допомагають учням провести діагностику;
 - допомагають учням ідентифікувати життєві проблеми, які виникають із їх освітніх потреб;
 - забезпечують фізичні умови, сприятливі для навчання;
 - приймають учнів і поводяться з ними як з особистостями;
 - прагнуть будувати стосунки довіри і співпраці між учнями;
 - стають "спів-учнями" (co-learners) у дусі взаємного розпитування;
 - залучають учнів до спільного процесу формулювання освітніх цілей;
 - діляться з учнями можливими методами, для досягнення цих цілей;
 - допомагають учням організувати себе на виконання завдань;
 - допомагають учням застосувати власний досвід до освітніх ресурсів;
 - пристосовують свої ресурси до рівня досвіду учнів;
 - допомагають учням інтегрувати нове знання в їх досвід;
 - залучають критерії в розробку і методи для виміру прогресу учнів ;
 - допомагають учням виробляти і застосовувати процедури самооцінки [12, с. 214].

Цей перелік, як пише Джарвіс, цілковито демонструє фасилітативний стиль викладання "гуманістичного педагога дорослих".

М.Ш. Ноулз вважав, що андрагогіка охоплює процес викладання і вчення, а не просто навчання або викладання. Він застосовує свої принципи до процесу викладання, який, на його думку, складається з семи етапів:

- 1) створення клімату для навчання;
- 2) встановлення структури для спільного планування;
- 3) діагностування освітніх потреб;

- 4) формулювання напрямів навчання;
- 5) розробка форми освітнього досвіду;
- 6) управління виконанням освітнього досвіду;
- 7) оцінювання результатів і повторне діагностування освітніх потреб.

Джарвіс коротко характеризує кожен етап [12, с. 215]. Клімат навчання важливіший, ніж як вважають багато педагогів. У поняття "клімат" Ноулз включає як фізичне оточення навчання, так і психологічну етику. Він визнає, що на навчальний клімат впливає спосіб взаємодії викладачів і дорослих учнів. Це особливо важливо по відношенню до перших занять, тому потрібно, щоб викладачі намагалися встановити хороші взаємини між собою і класом, а також між самими учнями з самого початку курсу.

Тільки у межах такої атмосфери може здійснитися діагностика, в якій, на думку Ноулза, існує три етапи:

- 1) вироблення моделі бажаного кінцевого результату викладання і навчання;
- 2) оцінка наявного рівня знань;
- 3) оцінка різниці/відмінності між обома етапами.

Після цього викладачами й учнями спільно можуть бути сформульовані освітні цілі. Досягнувши цього етапу, Ноулз відстоював думку про те, що дорослі учні розробляють "форму навчального досвіду", яка повинна містити безперервність, послідовність й інтеграцію між різними освітніми епізодами. Роль викладачів полягає в тому, щоб управляти навчальним досвідом.

Ноулз стверджував, що викладачі повинні працювати, по-перше, як хороші "технічні фахівці", пропонуючи учням найефективніші методи допомоги для реалізації рішень. А по-друге, як "носії ресурсів", або тренери, які забезпечують важливу інформацію, що стосується предметного змісту розділу, можливі прийоми і доступні матеріали. Нарешті, викладачі повинні брати участь у процесах оцінювання і повторної діагностики освітніх потреб учнів.

Відтак, Ноулз розглядає учнів як активних дослідників процесу, що беруть участь у кожному етапі. Він, вочевидь, розділяє багато ідей, що запропоновані Дж. Дьюї. На цій підставі можна стверджувати, що Малколм Ноулз висунув прогресивні ідеї освіти стосовно дорослих. Отже, ідеологія андрагогіки є гуманістичною [14, с. 215].

На основі розглянутих історичних й соціальних передумов, а також андрагогічної та педагогічної моделі, з урахуванням особливостей дорослих, що навчаються, й організації процесу їх навчання в науковій літературі [1–14] були сформульовані основні андрагогічні принципи навчання, які й складають фундамент теорії навчання дорослих.

1. Пріоритет самостійного навчання. Самостійна діяльність учнів є основним видом освітньої роботи дорослих учнів. Під самостійною діяльністю розуміється не проведення самостійної роботи як виду освітньої діяльності, а самостійне здійснення дорослими учнями організації процесу свого навчання.

2. Принцип спільної діяльності. Передбачає спільну діяльність тих, хто навчається з тим, хто навчає, а також з іншими, хто навчається, з планування, реалізації, оцінювання і корекції процесу навчання.

3. Принцип опори на досвід того, що навчається. Згідно з цим принципом життєвий (побутовий, соціальний, професійний) досвід того, що навчається, використовується як одне з джерел навчання як того, хто сам навчається, так і його товаришів.

4. Індивідуалізація навчання. Відповідно до цього принципу, кожен, хто навчається спільно з тим, хто навчає, а в деяких випадках і з тими іншими, які навчаються, створює індивідуальну програму навчання, що орієнтована на конкретні освітні потреби і цілі навчання і враховує досвід, рівень підготовки, психофізіологічні, когнітивні особливості дорослих учнів.

5. Системність навчання. Передбачає дотримання відповідності цілей, змісту, форм, методів, засобів навчання й оцінювання результатів навчання.

6. Контекстність навчання (термін А.А.Вербицького). Відповідно до цього принципу, навчання, з одного боку, переслідує конкретні, життєво важливі цілі тих, хто навчається, що орієнтоване на виконання ними соціальних ролей або вдосконалення особистості, а з іншого боку, будується з урахуванням професійної, соціальної, побутової діяльності того, хто навчається і його просторових, тимчасових, професійних, побутових чинників (умов).

7. Принцип актуалізації результатів навчання. Цей принцип припускає невідкладне застосування на практиці отриманих учнями знань, умінь, навичок, якостей.

8. Принцип елективності навчання. Він означає надання тому, що навчається, певної свободи вибору цілей, змісту, форм, методів, джерел, засобів, термінів, часу, місця навчання, оцінювання результатів навчання, а також тих, хто навчає.

9. Принцип розвитку освітніх потреб. Згідно з цим принципом, по-перше, оцінювання результатів навчання здійснюється шляхом виявлення реальної міри освоєння навчального матеріалу і визначення тих матеріалів, без освоєння яких неможливе досягнення поставленої мети навчання; по-друге, процес навчання будується з метою формування у дорослих учнів нових освітніх потреб, конкретизація яких здійснюється після досягнення певної мети навчання.

10. Принцип усвідомленості навчання. Він припускає усвідомлення, осмислення тих, хто навчається, і тих, хто навчає, усіх параметрів процесу навчання і своїх дій з організації процесу навчання.

Сформульовані принципи навчання дорослих певною мірою відповідають дидактичним принципам педагогіки. Частково вони їх розвивають, частково корелюють з ними, як, наприклад, принципи розвитку освітніх потреб, індивідуалізації або опори на досвід. Андрагогічні принципи навчання відрізняються від педагогічних головним чином тим, що вони визначають передусім діяльність тих, хто навчається, а також тих, хто навчає, з організації процесу навчання. Тоді як педагогічні принципи в основному і головним чином регламентують діяльність того, хто навчає. У той же час педагогічні принципи викладання багато в чому можуть бути віднесені й до діяльності тих, хто навчає у сфері освіти дорослих.

Відомо, що сучасний інформаційний простір настільки мінливий, що отримані знання швидко застарівають і виникає потреба постійного їх оновлення. Останнє – не лише питання особистісного зростання дорослого, а й міра успішної діяльності установи, в якій працюють співробітники. Сучасна людина не може собі дозволити одного дня здобути освіту, а потім 30-40 років працювати згідно з готовою формулою. Тому, можна припустити, що саме за андрагогікою майбутнє освітнього процесу в цілому. Вже сьогодні на багатьох підприємствах, компаніях, фірмах створені відділи по роботі з персоналом, до завдань яких входить навчання і підвищення кваліфікації співробітників.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бим-Бад Б.М. Модернизация института семьи: макросоциологический, экономический и антрополого-педагогический анализ: монография / Бим-Бад Б.М., Гавров С.Н. – М.: Интеллектуальная книга, Новый хронограф, 2010. – С.152.
2. Змеев С. И. Андрагогика: основы теории, истории и технологии обучения взрослых / Змеев С. И. – М.: ПЕР СЭ, 2007. — 272 с.
3. Кукуев А.И. Андрагогика М. Ноулза: содержательная и процессуальная модели / Кукуев А.И. // Вопросы международного сотрудничества в образовании Южного региона. – Ростов-на-Дону: ИПО ПИ ЮФУ, 2008. – № 3-4. – С. 29-34.
4. Кукуев А.И. Андрагогический подход в педагогике / Кукуев А.И. — Ростов-на-Дону.: ИПО ПИ ЮФ, 2009. — 328 с.
5. Кукуев А.И. Питер Джарвис об андрагогике М. Ноулза / Кукуев А.И. // Новые Знания. – 2009. – № 1. – С.25-30.
6. Лукьянова Л.Б. Дорослість як базова категорія андрагогіки / Лукьянова Л.Б. // Освіта дорослих: теорія, досвід, перспективи. – 2010. – № 2. – С. 20-28.
7. Ноулз М.Ш. Современная практика образования взрослых. Андрагогика против педагогики / Ноулз М.Ш. – М., 1980.
8. Основы андрагогики / под ред. Колесниковой И. А. — М.: "Академия", 2003. – 240 с.
9. Педагогический Энциклопедический словарь / гл. ред. Б.М. Бим-Бад; редкол.: М. М. Безруких, В.А. Болотов, Л.С. Глебова и др. – М.: Большая Российская энциклопедия, 2003. – 528 с.
10. Рабочая книга андрагога / под редакцией С.Г. Вершловского. – СПб., 1998.
11. Сігаєва Л. Є. Характеристика структури освіти дорослих в сучасній Україні / Сігаєва Л. Є. // Вісник Житомирського державного університету. – 2011. – Вип. 59. – С. 38-42.
12. Jarvis P. Adult Education and Lifelong Learning / Jarvis P. // Theory and Practice. – [3rd edition]. – London and New York: RoutledgeFalmer, Taylor and Francis Group, 2004. – 382 p.
13. Knowles M.S. The modern practice of adult education: andragogy versus pedagogy / Malcolm Shepherd Knowles. – New York : Association Press, 1970. – 384 p.
14. Knowles, M.S. The Adult Learner: The Definitive Classic in Adult Education and Human Resource Development / Knowles, M.S., Holton III, E.E., Swanson, R.A. – [6th edition]. – London, New York, etc.: ELSEVIER Butterworth Heinemann, 2005. – 378 p.